

FISLI ÉVA

Áldozat és regeneráció. A Nagy Háború öröksége a két világháború közötti Kelet-Európában

*Konferenciabeszámoló**

Európai és tengerentúli kutatók sora érkezett Southamptonba, hogy az ottani egyetem történelem tanszékének rendezésében megvalósuló nemzetközi konferencián közösen elmélkedjen arról, vajon a világháborús áldozat miképpen értelmezhető a kontinens keleti felén, és hogyan volt összeegyeztethető a vereséget követő „megújulás” a különféle nacionalista és fasiszta ideológiák térnyerésével. Valójában tehát az a kérdés: a Nagy Háború miféle hatással volt Kelet-Európa kultúráira és társadalmaira?

A konferenciára egy hároméves nemzetközi kutatás záróakkordjaként került sor, mely a Southamptoni Egyetem bölcsészettudományi kutatótanácsának (AHRC) támogatásával és Mark Cornwall professzor vezetésével valósult meg. A program előző állomása 2007 márciusában Budapest volt, ahol a Közép-Európai Egyetem adott helyet a találkozóknak. Előtte Southamptonban gyűltek össze a régió ekkor még elsősorban angolszász szakértői (2005).

Az első southamptoni konferencia (*Győztesek és áldozatok. Kelet-Európa katonaviselt férfilakossága, 1918–1930*) előadói azt vizsgálták, hogy a néhai Habsburg Monarchia utódállamaiban a férfínépesség miképpen élte meg a békeidők bekövetkeztét, a leszerelést, és az egykori katonák miképpen illeszkedtek be a megváltozott hátszágba immár a háború (és gyakran a hadifogság) tapasztalatával a hátuk mögött. A kérdéskör megközelítései követték a nyugati kultúrtörténészek legutóbbi munkáinak nyomvonalát. A konferencia fontos hozadéka volt annak a problémának a körüljárása, hogyan is vethetők össze például a horvát veteránok megemlékezései a hivatalos szerb vagy jugoszláv háborúképpel. Miben különbözött egymástól a cseh vagy a szudéta-német háborúértelmezés? Mennyiben mások az erdélyi magyarok, a széthullott Monarchia egykori katonáinak világháborús emlékei és a Román Királyság katonáié? A másik jelentős mozzanat annak összehasonlító vizsgálata volt, hogy miképpen járultak hozzá a békeidőkhöz a veteránok. Hogyan illeszkedtek be a világháború utáni társadalmakba? Létrejövő bajtársi szervezeteik miféle kulturális kisugárzással és mennyiben hatották át környezetüket? Mennyiben hozták magukkal a „lövészárok-mentalitást”?

A fenti kérdések jegyében a főbb témák a következők voltak: a háború megemlékezései, az emlékművek és rituálék, a gyász nyilvános gyakorlata; a háború a '20-as évek irodalmában és művészetében; a veterán szervezetek hatása az ifjúsági mozgalmakra, a félkatonai csoportokra; legitimizmus, a Monarchia visszaállítását célzó mozgalmak; férfi(as) kötelé-

* A *Sacrifice and Regeneration. The Legacy of the Great War in interwar Eastern Europe* című konferenciát 2007. szeptember 13–15. között rendezték meg Southamptonban. A teljes konferencia-sorozat előadásából szerkesztett kötet megjelenése 2010-re várható.

kek (*Männerbünde*) a háború után; korai fasiszta csoportok, múltjuk és kilátásaik a '20-as években.

A Közép-Európai Egyetemen, a *Pasts Inc.*-vel karöltve 2007 márciusában megrendezett második forduló alcíme *Megemlékezések a Nagy Háborúról Közép-Kelet-Európában 1918-tól 1939-ig* volt. A résztvevők ezúttal is zömében angol és amerikai egyetemek professzorai voltak, kiegészülve a régió ifjú – többnyire doktorandusz – kutatóival. Az előadók összetételét tekintve azonban alighanem itt volt a legszínesebb a paletta, hiszen ide – többek közt – orosz résztvevő is érkezett. A szekciók témája: 1) a háború megemlékezéseinek szerepe; 2) az utódállamok háborúértelmezései; 3) az Ismeretlen Katona; 4) emlékművek és katonasírok; 5) veteránok és az ifjúság; 6) kívülállók (azaz a nemzeti többségi háborús emlékezeten kívül rekedtek); 7) a megemlékezések változatossága.

A harmadik, már említett záróforduló lényegi kérdése az volt, miképpen kezelték a megélt világháborút a veteránok, a különféle nacionalista csoportok és a társadalmak Kelet-Közép-Európában.

A konferencia bevezető előadását John Horne – egyebek között – a *State, Society and Mobilization in Europe during the First World War* (Cambridge: U.P., 1997) szerkesztője, valamint a *14–18 Aujourd'hui* című folyóirat 2002. júniusi, *Démobilisations culturelles après la Grande Guerre* című különszámának egyik társszerzője tartotta. Az általa használt fogalmak kapcsán érdemes megemlíteni a következőket: A leszerelést/demobilizációt általában katonai és gazdasági folyamatként szokás érteni. A harcok végeztével a katonák ugyanis hazatérnek, és ennek látható katonai és gazdasági következményei vannak. Egyúttal politikai jelenségről is szó van: a leszerelés az „ostromállapot” vége, mely nélkül nem létezik béke sem. Kultúrtörténeti nézőpontból a helyzet némiképp árnyaltabb, hiszen a háborús idők értékeit a volt frontharcosok nem adják fel automatikusan a fegyveres harcok végeztével. Olykor még el is utasítják, hogy lemondjanak róluk egy újabb, jövőbeni háború reményében. A leszerelés mikéntje megszabja tehát a béke mikéntjét. Jogos a kérdés: a leszerelés fogalma vajon alkalmas arra, hogy segítségével összehasonlítsuk az egyes országokat? A demobilizáció fogalma persze csakis a mozgósítás függvényében érthető, melyet alig több mint tíz éve előszeretettel vizsgálunk az első világháború kutatói is, arra keresve a választ, hogyan zajlik a kulturális mozgósítás, miképpen lesz egy társadalom háború-párti? Vagyis miféle kulturális minták befolyásolják a háború helyi értelmezéseit? Miként jellemezhető egy adott társadalom háború-kultúrája? Ez utóbbi fogalom nem más, mint egy konfliktus, illetve kimenetelének reprezentációja és felfogása (*vision*) egy társadalomban. A southamptoni kutatási terv és az említett konferenciákon közreműködők elméleti alapfeltevései ebben a definícióban gyökeredznek.

E rövid, ám a továbbiak értelmezéséhez elengedhetetlen kitérő után nézzük, miképpen vezette be a southamptoni zárókonferenciát – a budapesti fordulót is összegző – John Horne. A dublini történész-professzor szerint a háború-kultúra és a demobilizáció vizsgálatait feltétlenül ki kell terjeszteni Kelet-Európára is. A '80-as, '90-es évek nyugati kultúrtörténete ugyanis hangsúlyosan a háború két dimenzióját vizsgálta: a kortársak egyetértését a konfliktussal és az erőszak formáit. Az előbbi alapján a kulturális mozgósítás, majd leszerelés (mobilizáció, demobilizáció) módozatainak, a háború-kultúrának a tanulmányozása felé mozdultak a kutatók. Az összehasonlító tanulmány azonban e téren mindeddig ritka volt.

A jelen kutatási terv és a konferenciasorozat alapkérdése Horne szerint az, hogyan alakították, formálták az új államokat a leszerelt katonák. A kutatás új irányait részben – mutat rá Horne – a társadalmi nem vizsgálatainak (*gender studies*) eredményei hatják át. S nem is annyira a női oldal, mint a férfiaság új alakzatainak vizsgálatát kell itt figyelembe

venni. Emlékezet, mítosz és narratíva-vizsgálatok tág terepe nyílik előttünk, melynek azonban határai is vannak. Az eddigi kutatások Nyugat-Európa-központúak voltak, pedig Kelet-Európa elemzése valószínűleg más eredményeket hozhat – int az árnyaltabb véleményalkotásra Horne. A világháború végeztével például Keleten ideológiai törések mentén kezdtek újraalakulni a társadalmak. Részben a nemzetállamok kontra birodalmak dilemmájában, részben a Szovjetunió létrejöttével egész radikális formában megmutatkozott, hogy a '20-as években átalakultak a korábbi hatalmi legitimációk. Nyugaton ez az ideológiai törés nem ismert – mondja Horne, majd hozzát teszi: a háború politikai epicentruma pedig Közép-Kelet-Európa és Oroszország volt. Horne a világháború kutatástörténetének áttekintését azzal zárja, hogy felhívja a figyelmet arra, a második világháború nagyban befolyásolta a Nagy Háború emlékezetét, s erről nem ildomos megfeledkezni a régióban sem.

A konferencia előadói gazdag esettanulmányaikkal nagyrészt igazolni látszanak az elmondottakat. Az első szekciót (*Az erőszak és a vereség politikája*) Tom Lorman (Cincinnati) előadása nyitotta, aki a két világháború közötti magyar nemzetgyűlés volt frontharcos tagjairól beszélt. Robert Gerwath (Oxford–Dublin) az osztrák határvidéken 1918 és 1923 között szisztematikusan alkalmazott erőszakot vizsgálta, míg Nyikolaj Vukov (Szófia) a háború utáni bolgár emlékezetéről és az erőszak gócairól adott látéletet.

A második szekcióban (*Az áldozat/önfeláldozás megemlékezései*) Nancy Wingfield (Northern Illinois) az 1917-es zborói ütközet emlékének politikai felhasználásait mutatta be a soknemzetiségű csehszlovák államban. Catherine Edgecombe (Southampton) a háborús áldozat értelmezéseit elemezte az Osztrák Köztársaságban. Silviu Hariton (CEU, Budapest) a két világháború közötti Romániában tartott háborús megemlékezések kultúrpolitikai és társadalmi kontextusát tárta fel. A harmadik szekció (*Régiók és a megszállások emlékezete*) előadói közül Petra Svolsjak (Ljubljana) a szlovének és a háború alatti olasz megszállás emlékeiről, míg Christoph Mick (Warwick) a kelet-galiciai emlékmű-kultúráról és a veteránok szerepéről beszélt. Jovana Knizevic (Stanford) a női emlékezet sajátosságait vette sorra a háború utáni Jugoszláviában. A negyedik szekció (*Társadalmi nem és heroizmus*) első előadója Maureen Healy (Oregon) az áldozat/önfeláldozás nyelvi jellegzetességeit vizsgálta Ausztriában. Anders Ahlback (Helsinki) a finn *jäger*eken keresztül az új katonatiszt-eszményt vette górcső alá, míg Karen Petrone (Kentucky) a hősiesség férfiaság/férfias hősiesség alakzatát elemezte a Nagy Háború orosz katonáinak visszaemlékezéseiben.

Az ötödik szekció (*Az emlékezés földrajzi variációi*) a hely és jelentés viszonyát vizsgálta. Maria Bucur (Indiana) a romániai Mărășeștiben, e sorok írója (Párizs–Budapest) Mohácson elemezte a Nagy Háború megemlékezéseit,¹ Vesna Drapac (Adelaide) pedig a két világháború közötti jugoszláv államban faggatta emlékezet, hatalom és nemzet összefüggéseit.

A hatodik szekcióban (*Megosztott emlékezetek*) Laurence Cole (East-Anglia) a Nagy Háború örökségét tekintette át az osztrák–olasz utódrégiókban. Horváth Sz. Ferenc (Southampton) az erdélyi magyarok megosztott háborús emlékezetének sajátosságait mutatta be a többszöri impériumváltás idején. Melissa M. Bokovoy (New Mexico) a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság halottpolitikáját vizsgálta, nevezetesen azt, miképpen definiálták a hősi halált az új államban. A hetedik szekció a veteránokról szólt. Katya Kocourek (London) a csehszlovák legionáriusok, John Paul Newman (Southampton) a horvát háborús veteránok, Julia Eichenberg (Tübingen) a lengyel veteránok szervezeteit tekintette át. A nyolca-

¹ Az előadás magyar nyelvű, szerkesztett változatát lásd: Fislí Éva: *Mohácsi exhumálók. Az emlékezet konstrukciói Mohácson. 1926. vs. 1937.* In: Czoch Gábor–Klement Judit–Sonkoly Gábor (szerk.): *Az Atelier-iskola. Tanulmányok Granasztói György tiszteletére.* Atelier, Budapest, 2008.

dik, egyben utolsó szekció az ifjúság, a regeneráció és a remobilizáció kérdéseit tárgyalta. Mark Cornwall (Southampton) a németeklakta Csehszlovákia *Männerbundjairól* számolt be, Martin Zückert (München) a csehszlovák hadsereg kettős örökségű katonai hagyományáról beszélt, végül Valentin Sandulescu (CEU, Budapest) a Vaspárda formálódását, a román ifjúsági szervezetek kialakulását, Corneliu Zelea Codreanu térnyerését vázolta fel.

A konferenciát összegző előadásában Jay Winter – tucatnyi kötet, így például a *The Great War and the British People* (1986), a *Sites of Memory, Sites of Mourning* (1995), illetve a *Remembering War: The Great War between History and Memory in the 20th Century* (2006) szerzője, a Yale professzora – rámutatott: a keleti fronton a veszteségek nagyobbak voltak, mint Nyugaton, s ennek részben a gyengébb egészségügyi ellátás volt az oka. Az orosz fronton szinte elválaszthatatlanok a háború és a forradalmak, ellenforradalmak fázisai; Keleten az öldöklésnek 1918 korántsem vetett véget, s a kulturális demobilizáció kisebb mértékű volt, mint Nyugaton. Winter e ponton még azt is felvetette, hogy a fogalom nem is alkalmazható teljes biztonsággal erre a régióra. A konferencián vizsgált *gender*-problémához Winter hozzátette: a férfiaság új reprezentációi állítanak valamit a nőiségről is, s érdemes volna megvizsgálni, mit. Zárszávában emellett még valamire felhívta a figyelmet. A nyugati tudományosságban sokat hivatkozott George L. Mosse² szerint a háború utáni években a volt frontharcosok és a közélet tömeges brutalizálódása vezetett fokozatosan a fasiszmushoz is. Winter azonban kifejtette: egyáltalán nem szükségszerű, hogy valaki a lövészárokból hazatérve fasiszta legyen.

Emlékezetéről és háborúról szólva a professzor rámutatott, hogy az 'emlékezet' fogalma pontatlan, hiszen nincs emlékezet emlékezők nélkül. Ő maga inkább a 'rememorizáció' fogalmát javasolta 'emlékezet' helyett. Mindezek fényében egyúttal azt is felvetette, hogy a jövőben a helyi társadalmakat kellene vizsgálat alá vonni, akár családi, egyéni léptékben is, míg a további kutatás egy másik lehetséges útja – a kultúrtörténet, a politikátörténet és a hadtörténet összeházasításával – a háború európai történetének megírása volna. Winter szerint tehát elképzelhető a Nagy Háború transznacionális történeteinek megírása. Ez azonban óriási kihívás, a 21. század feladata.

² George L. Mosse (1918–1999), német származású amerikai történész, többek között a *Journal of Contemporary History* című folyóirat egyik alapítója és szerkesztője. Mosse vallás- és eszmetörténeti kutatásokat végzett. Ismertebb munkáit a náciizmus és fasiszmus kialakulásáról írta: *The Crisis of German Ideology: Intellectual Origins of the Third Reich*. New York, 1964.; *Jews and Non-Jews in Eastern Europe, 1918–1945*. (co-edited with Béla Vágó) New York–Tel Aviv, 1974.; *Nazism: a Historical and Comparative Analysis of National Socialism*. New Brunswick, 1978.; *Toward the Final Solution: A History of European Racism*. London, 1978.; Mosse pályája végén a nacionalizmust, a világháború emlékezetét és a modern férfikép kialakulását vizsgálta: *Masses and Man: Nationalist and Fascist Perceptions of Reality*. New York, 1980.; *Nationalism and Sexuality: Respectability and Abnormal Sexuality in Modern Europe*. New York, 1985.; *Fallen Soldiers: Reshaping the Memory of the World Wars*. New York, 1990.; *Confronting the Nation: Jewish and Western Nationalism*. Hanover (New Hampshire)–London, 1993.; *The Image of Man: The Creation of Modern Masculinity*. New York, 1996. Részletes bibliográfia: http://history.wisc.edu/mosse/george_mosse/bibliography.htm